

УДК 17.022.1:177.72:821.09(092)Фра

ЯНКО Жанна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та соціології імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська обл., Україна, індекс 82100 (zhanna_yanko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9323-0160>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.13>

Бібліографічний опис статті: Янко, Ж. (2024). Соціально-гносеологічні аспекти моральності у художньо-філософському контексті. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 49, 186–197, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.13>

СОЦІАЛЬНО-ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОСТІ У ХУДОЖНЬО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Анотація. *Метою статті є аналіз проблем моральності як основного стрижня людської особистості та водночас ціннісних підвалин пізнання суспільних реалій межі XIX–XX століть та сучасності, звертаючись до праць і творів Івана Франка.*
Методологія. *Засобами досягнення поставленої мети є принципи і категорії метафізики та діалектики, філософської антропології, ціннісний та соціокультурний підхід, феноменологічний та герменевтичний дискурс, методи дедукції, індукції, компаративістики.*
Наукова новизна. *Нинішні соціальні реалії в українському суспільстві можна характеризувати як такі, що сформувалися, внаслідок військово-збройної агресії сусідньої ерефії та постають як терористичні та геноцидні по відношенню до українського народу і кожної людини, що мешкає на територіях України, включно з окупованими на сьогодні українськими землями. Україна та українці опинилися в горнилі нищівної глобальної чи світової війни, тому потребують спеціального аналізу для розуміння моральних коренів як опору у містку до виходу з гуманітарної прірви. Морально-етичні категорії розглядаються як основоположні та смисложиттєві крізь призму ідей та образів творів Івана Франка. Морально-етичні,*

людиноствердні, гуманістичні ідеї мають стати міцним фундаментом, на якому відбудовуватимемо українське суспільство після Перемоги над ворогом-агресором. **Висновки.** Військова агресія створила низку кризових явищ в українському суспільстві, що водночас виявила та призвела до криз найбільше у морально-духовному стані українців. Має місце взаємозв'язок історико-культурного поступу українського суспільства минулого періоду межі XIX–XX століть та сучасного розвитку на зламі тисячоліть. Орієнтирами для досягнення та втілення загальнолюдських моральних цінностей з метою реалізації щасливого життя кожної людини можуть стати ідеї та образи, запропоновані у філософських, публіцистичних та художніх творах Івана Франка, що акумулюють в собі актуальність і тепер.

Ключові слова: соціальне пізнання, моральність, людяність, художньо-філософське пізнання, війна, українська культура, загальнолюдські цінності, Іван Франко, совість, обов'язок, відповідальність.

YANKO Zhanna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Political science and Sociology named after Professor Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (zhanna_yanko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9323-0160>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.13>

To cite this article: Yanko, Zh. (2024). Sotsialno-hnoseolohichni aspekty moralnosti u khudozhno-filosofskomu konteksti [Socio-cognition aspects of morality in an artistic and philosophical context]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 49, 186–197, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.13>

SOCIO-COGNITION ASPECTS OF MORALITY IN AN ARTISTIC AND PHILOSOPHICAL CONTEXT

Summary. *The purpose of the article is to analyze the problems of morality as the main core of the human personality and, at the same*

*time, the value basis for understanding the social realities of the turn of the nineteenth and twentieth centuries and the present, with reference to the works of Ivan Franko. **Methodology.** The means of achieving this goal are the principles and categories of metaphysics and dialectics, philosophical anthropology, value and socio-cultural approach, phenomenological and hermeneutical discourses, methods of deduction, induction, comparative studies. **Scientific novelty.** The current social realities in Ukrainian society can be characterized as having been formed as a result of the military aggression of the neighboring heresy and appearing as terrorist and genocidal towards the Ukrainian people and every person living in the territories of Ukraine, including the currently occupied Ukrainian lands. Ukraine and Ukrainians are in the crucible of a devastating global or world war, and therefore require a special analysis to understand the moral roots as a bridge to overcome the humanitarian abyss. Moral and ethical categories are considered fundamental and meaningful through the prism of ideas and images of Ivan Franko's works. Moral and ethical, human-affirming, humanistic ideas should become a solid foundation on which to rebuild Ukrainian society after the victory over the aggressor. **Conclusions.** Military aggression has created a number of crises in Ukrainian society, which at the same time revealed and led to crises, most of all in the moral and spiritual state of Ukrainians. There is an interconnection between the historical and cultural development of Ukrainian society in the past period of the turn of the nineteenth and twentieth centuries and modern development at the turn of the millennium. The ideas and images proposed in Ivan Franko's philosophical, journalistic, and artistic works, which are still relevant today, can become guidelines for achieving and implementing universal moral values in order to realize a happy life for every person.*

Key words: social cognition, morality, humanity, artistic and philosophical cognition, war, Ukrainian culture, universal values, Ivan Franko, conscience, duty, responsibility.

Постановка проблеми. Складність і стрімкий динамізм суспільного життя породжують багато проблем, що потребують дослідження та аналізу крізь призму соціально-філософської думки. Глобальні тенденції дісталися і тривають десять років

і найбільше у вигляді повномасштабного вторгнення останні два роки. Художньо-філософський контекст постає образно-понятійною колабораційною формою соціального пізнання, що концентрується у нашому випадку довкола моральнісних аспектів розвою духовного життя української реальності минулого і теперішнього, звертаючись до праць і творів Івана Франка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи ідеї Івана Франка, науковці звертаються не лише до художніх творів, а й до численних його публіцистичних та філософських праць. Тетяна Біленко (2003) розглядає феномен художнього слова в контексті українських соціальних реалій на прикладі творів Івана Франка і доходить висновку про колосальний концептуальний вплив конкретних виявів життєвого середовища на сутність і форму словесної фіксації. Євген Нахлік (2019) наголошує на морально-етичній проблемі людинолюбства та її взаємозв'язку із суспільством і на артикуляції цієї проблеми у творчості Івана Франка. Богдан Тихолоз (2016) досліджує візію війни Івана Франка, її моральне й аморальне обличчя і сутність, зауважуючи діалектичне роздвоєння війни як катастрофи та катарсису водночас.

Метою статті є аналіз проблем моральності як основного стрижня людської особистості та водночас ціннісних підвалин пізнання суспільних реалій межі XIX–XX століть та сучасності. Художньо-філософське пізнання історико-культурного минулого та теперішнього воєнного стану українського суспільства постає методологічним ключем дослідження та з'ясування особливостей поступу української суспільності загалом, що виявляться на рівні одиничних типових суб'єктів – носіїв людяності та моральності.

Основний матеріал. У найважчі хвилини життя людство звертається до моральних інтенцій, згадує про існування морально-етичних категорій, щоб відродити у собі людяність через «голос совісті», щоб пояснити те, що відбувається, як ці події сталися, які наслідки матимуть для них самих. Відомо, що з морального боку найвищою цінністю є людське життя. Мораль як одна із форм суспільної свідомості торкається усіх сфер життя людини. Чи зберігається моральність, чи залишаються актуальними честь, гідність, совість, обов'язок, відповідальність

в умовах жакливної, кривавої загарбницької війни ерефії проти України, яка триває віками у соціальному, культурному, національному сенсах, але активна гаряча фаза у ХХІ столітті, розпочата у 2014 році та продовжена у формі повномасштабним вторгненням у 2022 – це війна, якої не знала Європа та світ загалом впродовж останнього часу після II Світової війни. Війна – це «організована збройна боротьба між державами (групами держав), націями (національно-визвольна або колоніальна) або класами (громадянська), притаманна антагоністичному класовому суспільству» (Соціальна філософія, 1997, с. 84). У нашому випадку тепер маємо національно-визвольну боротьбу за свою державність і свободу проти збройної агресії московії. Зброєю на сьогодні є не лише антигуманні засоби – ракети масового ураження різних типів, але й використання інформаційних впливів та ін. Руйнуються і стираються вщент цілі мирні міста і села в Україні, але найжахливіше і найтрагічніше, що гинуть мирні українці – дорослі та діти, гинуть молоді, здорові та сильні воїни, які позбавлені майбутнього у такий жорсткий та несправедливий спосіб. Не забуваємо про різні війни, які були в новітній історії, а саме наприкінці ХХ – початку ХХІ століття та тривають тепер у світі, про країни, які живуть в умовах війни та щохвилини зустрічаються із збройною агресією. На жаль, історія людства – це історія воєн. Йдеться про різні війни: загарбницькі, оборонні, національно-визвольні. Тепер особливо загрозливою постає гібридна війна, яка набуває світових масштабів. Стосовно нинішньої війни в Україні, то, крім названих характеристик, маємо явний геноцид спрямований на винищення українського народу. Адже геноцид – це «вбивство роду, племені, знищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками,... створення таких життєвих умов, або застосування таких заходів, що розраховані на винищення цих груп. Геноцид спирається на ідеї расизму, шовінізму, націоналізму, які органічно зв'язані з імперіалізмом, фашизмом, апартеїдом» (Соціальна філософія, 1997, с. 100–101). У словнику наголошується, що «геноцид вважається найтяжчим злочином проти людства та демократії» (Соціальна філософія, 1997, с. 101). Важко не погодитися з таким теоретичним обґрунтуванням геноциду, але

в сучасних умовах знищення, катування-тортури мирних жінок, чоловіків, людей похилого віку, а особливо дітей – це явний геноцид. Злочином проти людяності, зрештою аморальністю є вилучення дітей від батьків та вивезення їх і дітей-сиріт за територію України у ерефію.

Ідея людяності, моралі та моральності постає основою демократичного суспільства. Україна рухається до демократичної побудови свого суспільства, але це вдається важко через зовнішні втручання та через внутрішні проблеми, зокрема, корупцію, а також через аморалізм, кризу духовності тощо.

Для представників красного письменства Галичини кінця XIX – початку XX століття суспільні питання були на чільному місці у їхній художній творчості та публіцистиці. Суспільне життя неодмінно пов'язане з питаннями буття людини у суспільстві, що вплетені у морально-етичну основу, до існують такі поняття моральної свідомості, як добро та зло, моральної самосвідомості – честь, гідність, обов'язок, відповідальність, справедливість, несправедливість, сором, совість, щастя, смерть тощо. Морально-етичні категорії на рівні емпірично-екзистенційного сприйняття війни і всього, що з нею пов'язане, підіймаються на вельми загострений рівень емпатії, а далі на раціонально-логічний щабель. Про складнощі синтезу відчуттів-почуттів та розуму говорити не доводиться. Людський розум взагалі відмовляється сприймати-аналізувати воєнні події як щось можливе, а тим більше – реальне, справжнє, дійсне, оскільки повірити в такі реалії звичайній людині важко. Іван Франко (1856–1916) в останні роки життя зустрівся з обличчям Першої Світової війни (1914–1919 рр.) та з російською окупацією. У Східній Галичині точилися криваві бої, а Львів був окупований російськими військами. Війна теж стала однією із гострих тем творчості І. Франка.

Богдан Тихолоз зауважує, що «перша світова війна закономірно стала однією з центральних тем Франкової творчості 1914–1916 рр., як поетичної, так і публіцистичної. Можна ствердити, що у фокусі цієї теми відбувалася така характерна для натури письменника інтерференція та дифузія художнього та публіцистичного дискурсів: публіцистика за рівнем образності та емоційної наснаги піднімалася до рівня високої поезії,

натомість поезія часто-густо поставала як злободенна публіцистика» (Тихолоз, 2016).

Євген Нахлік, досліджуючи літературну творчість Івана Франка та авторський коментар до повісті «Для домашнього огнища», слушно відзначав, що «головне – видобути іскру людяності з людських сердець. І виявляють цю іскру у Франкових творах скривджені долею, ті, хто, здавалося б, мав би запасти у гнів, зненависть, помсту, – але ж ні, вони спромагаються на людяність і прощення» (Нахлік, 2019, с. 527). Зауважимо, що іноді від безсилля герої Франкових творів вдаються до хитрощів, щоб вижити, врятуватися чи врятувати свою громаду, свій народ.

Писати про війну І. Франко почав не лише з актуальними життєвими подіями, але й до них. Так, у повісті «Захар Беркут» автор у жанрі історичного епосу звертається до подій навали монголів-загарбників на Русь у XIII столітті (Франко, 1978). Повість має підназву «Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII столітті». І. Франко акцентує увагу не лише на окремих головних персонажах повісті, а на громадське життя карпатців, на ідею єднання громади карпатських тухольців проти ворога. Саме у спільній боротьбі на захист рідної землі стали у пригоді знання природних особливостей місцевості та любов до рідного краю. Тому й змогли гуртом перемогти ворога. Це вдалося не відразу, оскільки тухольці зубожіли та стали боязкими, а ще не розуміли, що в єдності сила народу. Довелося протистояти і внутрішньому ворогові – боярину Тугарину Вовкові, який хотів обібрати громаду тухольців та загарбати до своїх рук владу, але згодом став зрадником, бо перейшов набік монголів. Врешті стало йому совісті врятувати Максима (сина Захара Беркута) від смерті. А тухольці виявили безжальність до ворогів та, за наказом Захара Беркута, перекрили річку скелею і потопити багатотисячне монгольське військо разом з боярином Тугарином Вовком. Безжальність у цьому випадку постає моральною чеснотою, оскільки проти ворога для оборони можна застосовувати різні методи. А щодо совісливого вчинку боярина, то й у безсовісної людини у кризовій ситуації може «заговорити» і проявитися совість.

Відстоювання прав громади перед боярином та виборювання права на вільне від монголів життя, щоб не піддатися

завойовникам, – усе це сприяло волевиявленню, народовладдю, єднанню громади. Але чи привело до щасливого суспільного устрою? Захар Беркут як старійшина громади карпатських тухольців, коли помирав, виголосив пророцтво, що згодом буде втрачено громадську єдність, яка допомогла їм здобути перемогу, і настануть лихі часи для народу. Але згодом єдність у громаді відродиться, та настане щаслива пора для відновлення суспільного життя. Повість написана у формі легенди про історію боротьби проти монголів за часів Захара Беркута. Ця легенда постає водночас як жива частина нашого історичного минулого. Вкінці твору І. Франко ставить риторичне питання, чи настали вже ці щасливі часи? Таке ж питання можемо поставити сьогодні. Але з формулюванням-надією-сподіванням: чи настане така пора в Україні після перемоги над сучасним московитським ворогом?

Проблема війни пов'язана з моральними аспектами совісті та безсовісності, гріха, зради, життя і смерті, горя і щастя, абсурдності життя та сенсу життя.

Звернемо увагу на цикл казок Івана Франка, які були адресовані дітям, «Коли ще звірі говорили», написані у 1896–1898 роках. Особливо варто згадати казки «Війна між Псом і Вовком» та «Ворони і сови». Це як війна між добром і злом, але подана у художніх творах в алегоричній формі. У казці про Пса та Вовка (1979) розповідається, що вони спочатку були приятелями та домовилися про ненапад. Але згодом у Вовка прокинувся тваринний інстинкт до викрадення домашніх поросят, щоб пожитися, тому він порушив обіцянку, дану другові, казав, що все зробить тихо у хліві. А Пес Гривко виконував свій обов'язок охороняти дім та худобину, тому вдався до хитрощів та повідомив Свиню про нічний «візит» Вовка. Не вийшло Вовкові тихо прокрастися до хліва, бо Свиня здійняла галас. Вовк зрозумів хитрий план Пса, тому не навідувався якийсь час до обійстя. А при зустрічі назвав Пса – Юда та Скаріоте, тобто обізвав зрадником та пригрозив помстою та викликав битися зі своїм лицарством. До «війська» Вовк запросив Ведмедя Бурмила, Кабана та Лиса Микиту. А Пса Гривка підтримали Мурко, Гусак і Качур, яких порекомендував узяти Кіт-хитрун. Так і розгромили лицарі Гривка потужне лицарство Вовка, ще й переляку навели на

грізних диких звірів на все їхнє життя. То й Вовку змушений був втекти. Мораль казки полягає в тому, що слабше військо виявилось набагато спритнішим та сильнішим, тому й здобуло перемогу.

Згадаємо відому сентенцію Сенеки, у якій йдеться про те, що у боротьбі за існування тварини використовують зуби та кігті, тобто є, здавалось би сильнішими, ніж людина, але люди мають два здобутки – розум і суспільство, що дають підстави бути найсильнішими у світі. А розум мав би опиратися на моральний стрижень в людині, як доводив Сократ. Тому й розум мав би сприяти формуванню морального справедливого суспільства на демократичних засадах, тобто з узгодженням різних думок в умовах віче-ради. Меж досконалого суспільного устрою немає, але прагнення до вдосконалення не повинно зникати. Духовність, мистецтво, наука мали би сприяти прогресивному поступу суспільства.

У казці І. Франка про ворон та сов (1979) йдеться про довготривалу війну між ними. Увесь ліс був воронячим царством, а в печері жили сови. Вдень царювали ворони, а вночі сови нападали на гнізда ворон та забивали кожна по одній вороні та їли їх. Воронячий цар пропонував залишити рідний ліс та знайти собі інше місце для життя, щоб позбутися надокучливих т небезпечних сов. Але старий Каркайло придумав прикинутися кволим зрадником та обхитрити сов. Цар сов Пулоокій повірив старому Воронові та прихистив його, ще й полікував. Недовірливо ставився міністр сов Пугукало. Каркайло пішов на хитрощі та порадив Пулоокому загородити листям, гілляччям вхід до печери, щоб захиститися від ворон. В результаті кожна з ворон докинули ще по сухій ломачці, а Каркайло запалив, взятою з вогнища вівчарів, головенькою купу, якою закладений був вхід до сов'ячого замку-печери. Так ворони перемогли в одвічній боротьбі із агресивними хижакками совами. У казці (Франко, 1979) автор наводить кілька легенд, які мають притчевий характер та скеровують на розуміння моральних чеснот, а також на реалії протистоянь та воєн між різними тваринними царствами.

І. Франко правдиво зауважував, що «всякі проізводи людського духу аж тоді проявлять свою властиву стійкість, коли

смотримо на них з увзглядненням общества, з-посеред котрого вони вийшли, з увзглядненням того загального настрою і пруду умів суспільності, котрого впливом були» (Франко, 1980, с. 26). На глибоке Франкове переконання художній твір, звідси і художня література загалом, літературна критика та наука мають мати тісний зв'язок із суспільними проблемами, особливо моральнісного характеру, які він виокремлює як найважливіші, які виявляють людські настрої, розуміння та проєктують майбутнє.

Висновки. Військова агресія створила низку кризових явищ в українському суспільстві, що водночас виявила та призвела до криз найбільше у морально-духовному стані українців. Має місце взаємозв'язок історико-культурного поступу українського суспільства минулого періоду межі XIX–XX століть та сучасного розвитку на зламі тисячоліть: буття в умовах I Світової війни та сьогоденішньої глобальної гібридної війни на території України ціною численних жертв українців, знову треба виборювати українську ідентичність, державність та суб'єктність, що бачиться як відновлення і становлення морально-людяної основи кожного члена українського суспільства та України загалом. Орієнтирами для досягнення та втілення загальнолюдських моральних цінностей з метою реалізації щасливого життя кожної людини можуть стати ідеї та образи, запропоновані у філософських, публіцистичних та художніх творах Івана Франка, що акумулюють в собі актуальність і тепер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біленко Т. Феномен слова в українських реаліях (філософський аспект): монографія. Київ: Знання України, 2003. 432 с.
2. Нахлік Є. Людинолюбство і суспільство: артикуляція проблеми у Франковій творчості. Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2019. С. 509–558.
3. Соціальна філософія. Короткий Енциклопедичний Словник / Загальна редакція і укладання: В.П. Андрущенко, М.І. Горлач. Київ – Харків: ВМП «Рубікон», 1997. 400 с.
4. Тихолоз Б. Війна як катастрофа й катарсис: візія Івана Франка. 2016. URL: <http://surl.li/bwrkfr>
5. Франко І. Війна між Псом і Вовком. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Коли ще звірі говорили. *Казки для дітей*. Т.20. Повісті та оповідання (1896 – 1900). К.: Наукова думка, 1979. С. 117–122.

6. Франко І. Ворони і сови. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Коли ще звірі говорили. *Казки для дітей*. Т.20. Повісті та оповідання (1896–1900). К. : Наукова думка, 1979. С. 128–151.

7. Франко І. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII столітті. Зібрання творів у 50 т.: Т. 16, Повісті та оповідання (1882–1887). Київ: Наукова думка, 1978. 511 с.

8. Франко І. Літературні письма. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.26. К. : Наукова думка, 1980. С. 26–47.

9. Франко І. Поезія і її становисько в наших временах. Студіум естетичне. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 26. К. : Наукова думка, 1980. С. 393–399.

10. Янко Ж. Віражі совісті та війни в контексті соціального пізнання у візії Івана Франка. Гуманізм. Людина. Совість : Матеріали XXXII-х Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2022 р.). Частина друга / Ред. колегія: В.С. Возняк (головний редактор), В.В. Лімонченко, М.С. Галушак. Дрогобич, 2022. С. 36–39.

REFERENCES

1. Bilenko T. (2003). Fenomen slova v ukrainskykh realiakh: (Filosofskyi aspekt): Monohrafiia. [The phenomenon of the word in the Ukrainian realities: (Philosophical aspect)]. Kiyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].

2. Nakhlik Ye. (2019). Liudynoliubstvo i suspilstvo: artykuliatsiia problemy u Frankovii tvorchoosti. [Humanity and Society: Articulation of the Problem in Franko's Works] Virazhi Frankovoho dukhu: Svitohliad. Ideolohiia. Literatura. [Turns of Franko's spirit: Worldview. Ideology. Literature.]. Kiyiv: Naukovo-vyrobnyche pidpriemstvo «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy. 509 – 558. [in Ukrainian].

3. Sotsialna filosofii. (1997). Korotkyi Entsyklopedychnyi Slovnyk. [Social philosophy. Short Encyclopedic Dictionary] Zahalna redaktsiia i ukkladannia: V.P.Andrushchenko, M.I.Horlach. Kyiv – Kharkiv: VMP «Rubikon». 400 p. [in Ukrainian].

4. Tykholoz B. (2016). Viina yak katastrofa y katarsys: viziia Ivana Franka. [War as Catastrophe and Catharsis: Ivan Franko's Vision]. URL: <http://surl.li/bwrkfr> [in Ukrainian].

5. Franko I. (1979). Viina mizh Psom i Vovkom. [The war between the Dog and the Wolf]. Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh. Koly shche zviri hovoryly. Kazky dlia ditei. T.20. Povisti ta opovidannia (1896 – 1900). [Collected works in fifty volumes. When animals still spoke. Fairy tales for children. T.20. Stories and short stories (1896-1900)]. Kyiv : Naukova dumka. 117 – 122. [in Ukrainian].

6. Franko I. (1979). Vorony i sovy. [Crows and owls]. Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh. Koly shche zviri hovoryly. Kazky dlia ditei. T.20. Povisti ta opovidannia (1896 – 1900). [Collected works in fifty volumes. When animals

still spoke. Fairy tales for children. T.20. Stories and short stories (1896-1900)]. Kyiv : Naukova dumka. 128 – 151. [in Ukrainian].

7. Franko I. (1978). Zakhar Berkut. Obraz hromadskoho zhyttia Karpatskoi Rusi v XIII stolitti. [Zakhar Berkut. The image of public life of Carpathian Rus in the thirteenth century]. Zibrannia tvoriv u 50 t.: T. 16, Povisti ta opovidannia (1882–1887). [Collected works in 50 volumes: Vol. 16, Stories and short stories (1882–1887)]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

8. Franko I. (1980). Literaturni pysma. [Literary writing]. Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh. T.26. [Collected works in fifty volumes. T.26.]. Kyiv : Naukova dumka. 26 – 47. [in Ukrainian].

9. Franko I. (1980) Poeziia i yii stanovysko v nashykh vremenakh. Studium estetychne. [Poetry and its position in our time. Aesthetic studio]. Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh. T.26. [Collected works in fifty volumes. T.26.]. Kyiv : Naukova dumka. 393 – 399. [in Ukrainian].

10. Yanko Zh. (2022) Virazhi sovisti ta viiny v konteksti sotsialnoho piznannia u vizii Ivana Franka. Humanizm. Liudyna. Sovist : Materialy XXXII-x Mizhnarodnykh liudynoznavchykh filosofskykh chytan (Drohobych, 2022 r.). [Turns of conscience and war in the context of social cognition in the vision of Ivan Franko]. / Red. kolehiia: V.S. Vozniak (holovnyi redaktor), V.V. Limonchenko, M.S. Halushchak.[Red. kolehiia: V.S. Vozniak (holovnyi redaktor), V.V. Limonchenko, M.S. Halushchak.]. Drohobych, 36–39. [in Ukrainian].